

meermalen van essentieel belang blijkt voor het commerciële succes van het bedrijf, sterk uitgebreid. Wat, mede door het enorme succes gedurende de jaren twintig, een zwak punt blijft, is de administratieve organisatie van het bedrijf. J. Goudriaan wordt echter in de jaren dertig belast met het reorganiseren daarvan, waardoor, als de twaalf jaren in de geschiedenis van Philips die Blanken behandeld afgelopen zijn, het concern het Chandler-model perfect benadert. Ook de scheiding tussen leiding en eigendom voltrekt zich dan geleidelijk: haast onmerkbaar trekken de broers Anton en Gerard Philips zich terug uit de dagelijkse leiding en maken plaats voor een jongere generatie managers die steeds meer verantwoordelijkheden gaan overnemen.

Blanken doet dit alles nuchter uit de doeken en besteedt daarnaast veel aandacht aan de relaties tussen Philips en de andere grote electrotechnische concerns. Van een middelgrote gloeilampen-fabriek, die vooral tijdens en vlak na de eerste wereldoorlog zijn marktgebied weet uit te breiden, evolueert het bedrijf tot één van de toonaangevende internationale concerns op het terrein van de electrotechniek, Europees marktleider van gloeilampen en radiobuizen, maar ook actief in het verkopen van radio's, röntgenapparatuur, grammofoons en apparatuur voor de geluidsfilm.

Van belang is ook het beeld dat Blanken indirect geeft van (tenminste één sector van) de Nederlandse economie in de jaren twintig en dertig. Onstuimige groei en het vermogen de internationale concurrentie met succes het hoofd te bieden zijn kenmerkend, waarmee het boek nog eens aantoont dat er geen reden is om de Nederlandse economie in deze periode structurele zwakheden toe te dichten. Even kenmerkend is dat Anton Philips in zijn pleidooien voor een pragmatische handelspolitiek weinig gehoor vindt. Pas na lang aandringen worden er bijvoorbeeld in de jaren dertig maatregelen genomen tegen de door valutaconcurrentie veroorzaakte *dumping* van goedkope Japanse gloeilampen op de Nederlandse markt. En hoewel men in het bedrijf doordrongen is van de zeer nadelige effecten van de gouden standaard politiek van de kabinetten-Colijn, kan (of wil?) men de publieke opinie op dit punt niet belangrijk beïnvloeden. Nadere studie naar de relatie tussen Philips en Den Haag lijkt op deze punten van belang.

J. L. van Zanden

C. Wagenaar, *Welvaartsstad in wording. De wederopbouw van Rotterdam, 1940-1952* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 1993; Rotterdam: Nederlands Architectuurinstituut, 1992, 416 blz., f69,50, ISBN 90 72469 40 2).

Op 14 mei 1940 werd Rotterdam getroffen door een bombardement. Her en der braken branden uit en het centrum, delen van het Noordereiland en de wijk Kralingen werden verwoest. W. G. Witteveen, toen al vele jaren directeur van de gemeentelijke technische dienst in de Maasstad, zag kans om de hoofdlijnen van de wederopbouw binnen een maand op papier te zetten en ook de uitwerking werd met voortvarendheid ter hand genomen (hfdst. 2: stedbouw in Rotterdam voor 1940; hfdst 3: de Nederlandse planningsorganisatie in oorlogstijd, politiek en planning van Duitsland; hfdst. 4: het plan-Witteveen). In 1944 kreeg Witteveen veel kritiek te verduren en moest hij het veld ruimen (hfdst. 5). Onder de verantwoordelijkheid van zijn secretaris C. van Traa werd een nieuw wederopbouwplan geconcipieerd dat in 1946 onder de naam 'Basisplan voor de wederopbouw van Rotterdam' aan den volke kon worden gepresenteerd (hfdst. 6). Het basisplan trok veel aandacht en kreeg het predikaat modern en wetenschappelijk mee, terwijl Witteveens 'historische vormgeving' lang werd beschouwd als het tegendeel van een modem plan.

Wagenaar beoogt een rehabilitatie van het plan-Witteveen, dat naar zijn mening ten onrechte wordt gezien als een terugval in de modernisering van de stedbouwkundige planning. Ter vergelijking voert hij een derde stadsplan ten tonele: het algemeen uitbreidingsplan voor

Amsterdam (AUP) uit 1935 — een plan dat in de architectuurhistorische literatuur geldt als het klassieke voorbeeld van *survey before plan*. In zijn betoog benadrukt Wagenaar de punten van overeenkomst van dit plan met het plan-Witteveen. Aan beide stedenbouwkundige ontwerpen lag een *survey* ten grondslag en in beide ontwerpen werd het beeld van een afgeronde stad gepresenteerd. Het basisplan daarentegen was geen stedenbouwkundig ontwerp. Het was een programma waarin de fysieke verdeling van stedelijke activiteiten centraal stond. Het was tevens de projectie van een toekomstbeeld en een fundamentele breuk met de historisch gegroeide werkelijkheid. Het basisplan beperkte zich tot de inrichting van het tweedimensionale vlak. De invulling van de derde dimensie werd overgelaten aan de architectuur. Wagenaar vindt dat het basisplan om deze redenen terecht het predikaat *modern* verdient. Hij gaat zelfs nog een stapje verder: 'Niet het AUP, maar het basisplan introduceerde in de Nederlandse stedenbouw de 'moderne' planningsprincipes die tot in de jaren zeventig het transformatieproces van stad en landschap zouden domineren ...' (17).

In het slothoofdstuk tracht Wagenaar inhoud te geven aan het begrip *welvaartsstad* dat hij een prominente plaats gaf in de titel van zijn boek: 'Essentieel voor de *welvaartsstad* was dat zij bestond uit de projectie van een toekomstbeeld. Zij neigde ertoe de architectonische vormen en stedenbouwkundige structuren die zij aantrof te negeren en streefde de vervorming na van de sociaal-economische inhoud. Van een voorzichtige inpassing in de aangetroffen verkaveling was zelden sprake: de moderne stad koloniseerde de historische situatie' (309). *Welvaartsstad in wording* is voorzien van een goede Engelse samenvatting.

Witteveen wordt in de studie van Wagenaar weliswaar overtuigend gerehabiliteerd, maar was dat nodig? Drie jaar eerder zorgde E. Roelofs immers al voor eerherstel door de publikatie van *De frustratie van een droom. De wederopbouw van de in mei 1940 verwoeste delen van de binnenstad, Kralingen en het Noordereiland van Rotterdam 1940-1950. Welvaartsstad in wording* is beschrijvend van aard. Wagenaar noemt erg veel namen en zijn tekst is doorspekt met citaten, maar de genoemde personen komen helaas onvoldoende uit de verf en de citaten zijn doorgaans weinig functioneel gekozen. Ondanks zijn vlotte — soms wat slordige pen — ziet de auteur geen kans om de vele onderdelen van zijn boek tot een hechte samenhang te brengen. Het ontbreken van een uitgewerkte onderzoeksopzet is daaraan naar mijn idee mede debet. Dat is erg jammer, want Wagenaar presenteert materiaal waaruit originele en intrigerende conclusies te trekken zijn. Hij laat de lezer wat dat aangaat aan zijn lot over. Ik geef twee voorbeelden. Na het vertrek van Witteveen in 1944 nam de zakenman C. H. van der Leeuw het roer van de Rotterdamse wederopbouw stevig in handen. Van der Leeuw was een groot voorstander van een 'compromisloze overgave aan de moderne architectuur' (219) en het was niet Van Traa, maar Van der Leeuw die het initiatief nam om de stedenbouw terug te dringen tot het tweedimensionale vlak (225). De vraag is dan gerechtvaardigd of Van der Leeuw daarmee eigenlijk wel een modernisering van de stedenbouw beoogde. Die actie was toch een triomf voor de moderne architectuur en een stap terug voor de stedenbouw? Wagenaar sterkt de lezer in die gedachte door uitspraken als: 'Het basisplan zou men nog het best kunnen typeren als het plan-Witteveen minus de vormgevende elementen op stedenbouwkundige schaal' (257). Van der Leeuw liet de architecten van 'Opbouw Rotterdam' (OPRO) nieuwe ideeën uitwerken en betrok ook Van Eesteren (de ontwerper van het AUP) bij de wijzigingen van het plan-Witteveen. In een samenspraak tussen OPRO, Van Eesteren, enkele Rotterdamse zakenmensen en Van Traa werden de wijzigingen doorgesproken en vervolgens door Van Traa uitgewerkt. Om Van Traa niet te compromitteren werd tenslotte besloten om diens naam aan het stadsplan te verbinden (235). Welbeschouwd was het basisplan dus eigenlijk maar zeer ten dele het werk van Van Traa (219-236).

Wagenaar reikt veel bouwstenen aan voor dergelijke gevolgtrekkingen, maar laat vervolgens

na om zelf de conclusies te trekken. In zeker opzicht bevat het boek een aantal tijdbommen die mogelijk door deze of gene op termijn nog eens tot ontploffing kunnen worden gebracht.

Jan van den Noort

D. Barnouw, ed., *Correspondentie van mr. M. M. Rost van Tonningen, II, mei 1942 - mei 1945* (Rijksinstituut voor oorlogsdokumentatie, Bronnenpublicaties. Documenten III; Zutphen: Walburg Pers, 1993, vii + 722 blz., f125,-, ISBN 90 6011 854 5).

In 1967 verscheen het eerste deel van de correspondentie van Rost van Tonningen bewerkt door E. Fraenkel-Verkade in samenwerking met A. J. van der Leeuw (RvT, I). Het toenmalige bestuur van het Rijksinstituut voor oorlogsdokumentatie schreef in het woord vooraf dat het 'naar wij verwachten binnen afzienbare tijd door het tweede gevolgd zal worden'. Nu hangt er maar van af wat men onder 'binnen afzienbare tijd' verstaat, maar het duurde tot 1993 voordat werkelijk gebeurde. De bestuursleden van toen hebben het niet meer mogen beleven, zelfs voorzitter P. J. van Winter niet, die toch een zeer hoge leeftijd heeft bereikt. Ook de bewerkster van toen staat niet meer op het titelblad. Inleiding en uitgave van deel II (RvT, II) staan op naam van Barnouw. Over de achtergronden van deze lange wachttijd wordt niets medegedeeld.

De verhouding tussen beide delen is ook meer in het algemeen een curieuze. Enerzijds sluit RvT, II natuurlijk aan bij RvT, I. Bij de selectie van documenten is uitgegaan van wat de bewerkster van I reeds had uitgezocht. En voor gegevens over de collecties waaruit geput werd, wordt in II met een enkele zin naar de uiteenzettingen in I verwezen. Maar anderzijds is in een aantal opzichten een opvallend verschil in aanpak vast te stellen. Volgens de in 1967, zeker op het RIOD (toen nog meestal als RvO afgekort), heersende opvattingen over bronnenpublicaties ging aan de documenten in RvT, I een zeer uitvoerige, naareen monografie tenderende, inleiding vooraf en werden de documenten uitvoerig geannoteerd. In de inleiding tot RvT, II constateert Barnouw droogjes dat de situatie inmiddels sterk is veranderd. Er is zeer veel meer gepubliceerd over de bezettingstijd en de opvattingen over bronnenpublicaties zijn gewijzigd. Hij verwijst in dat verband uiteraard naar de recensie van I. Schöffer (*Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXII (1969) 69-77), waarin deze vraagtekens plaatste bij de gekozen methode in RvT, I. Daarom is in RvT, II juist gekozen voor een heel korte inleiding en voor een terughoudende annotatie.

Op zichzelf is deze keuze gerechtvaardigd en ik neig ertoe die te onderschrijven. Maar het effect is eigenaardig. Er is nu een tweedelige bronnenpublicatie, waarin 305 uitvoerig en 391 bescheiden geannoteerde documenten zijn opgenomen. De levensloop van Rost wordt tot mei 1942 zeer uitvoerig gevolgd en van achtergronden voorzien, de rest van dat leven wordt in een overigens heel heldere tekst in minder dan 15 bladzijden afgedaan. Ook de verwijzing naar RvT, I voor nadere gegevens over de collecties werkt niet helemaal goed. De aanduidingen aan het slot van elk document in RvT, II verwijzen naar de herkomst van het stuk (dat staat overigens nergens, maar het spreekt inderdaad wel vanzelf). Zij worden echter nergens in II 'opgelost'. Naar I dus en in de meeste gevallen is na enig zoeken de oplossing wel te vinden. Maar niet altijd. Ik slaagde er bijvoorbeeld niet de betekenis te vinden van de aanduiding 'H 47' (113) van 'VuJu' (338). Dit laatste zou Veju kunnen zijn (*Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz*), maar de geadresseerde van het document doet daar enigszins aan twijfelen. Onduidelijk is ook of 'M' en 'Mussert' naar de zelfde collectie verwijzen. Volgens RvT, I is er een collectie Mussert en een dossier Mussert. Bovendien zijn sinds 1967 in sommige collecties van het RIOD (waaronder die van de NSB) herordend. Het is dus maargoed dat de intensieve gebruiker, die de collecties